

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.043>

УДК 330.8(477)

JEL: A11, B13, E60, H61, N01, O23, P52

Юхименко П.І., доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки та економічної теорії
Білоцерківського національного аграрного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0677-1872>
e-mail: p0504684000@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ГЕНЕЗА, ТЕОРЕТИЧНІ КОЛІЗІЇ ТА ПРАКТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ

Метою даної статті є розкриття спадщини української економічної думки, яка у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. створила фундамент її самобутності і отримала світове визнання, а тривалий період під тиском радянської ідеології була забута. Нові обставини російської агресії і гібридних атак з просуванням наративів про неповноцінність українського народу і його державності спонукали до цього аналізу. Наші науковці навіть в лоні російської імперії зуміли формувати самобутню, оригінальну та високо інтелектуальну з світовим визнанням теорію економічної науки, яка мала не тільки піонерність в наукових доробках, а й вплив на економічну політику російської імперії, а окремі з них – практичне втілення в європейських країнах.

Ц и т у в а н н я: Юхименко П.І. Українська економічна думка у світовій економічній науці кінця ХІХ – початку ХХ ст.: генеза, теоретичні колізії та практична концептуалізація. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2024. Вип. 57. С. 43–73. <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.043>

© Видавець Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2024.

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2024. Вип. 57

Суть дослідження полягає у розкритті змісту наукових розробок представників української економічної думки, визначенні її національної самобутності, відмінності її від російської та вплив українських економістів саме на розвиток економічної науки в лоні російської імперії. Показано важливість їх для національної і світової економічної науки. З'ясовані характерні риси утвердження української наукової економічної думки в лоні російської імперії, загальне і особливе дослідження явищ і процесів, зв'язок з економічною політикою. Висвітлені роль і значення наукового доробку діяльності представників української економічної думки у проведенні економічної політики, утвердженні моральності в наукових дослідженнях і життєдіяльності.

Практичне значення визначається актуальністю глибокого осягнення національної ідентичності, зокрема в частині оцінки українського внеску в світову економічну науку. Для фахівців-економістів важливим є вивчення своєї наукової спадщини, яка є фундаментом розвитку економічної науки й нині.

Ключові слова: українська економічна думка, національна архітектоніка в науці, ринкова економіка, економічна політика, синтез теорій та напрямів, інституціоналізм.

Yukhymenko Petro

UKRAINIAN ECONOMIC THOUGHT IN WORLD ECONOMIC SCIENCE AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: GENESIS, THEORETICAL COLLISIONS AND PRACTICAL CONCEPTUALIZATION

The purpose of this article is to reveal the heritage of Ukrainian economic thought, which in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century created the foundation of its identity and received world recognition, but was subsequently forgotten for a long period under the pressure of Soviet ideology. The new circumstances of Russian aggression and hybrid attacks with the promotion of narratives about the inferiority of the Ukrainian people and their statehood have prompted this analysis. Our scientists, even in the bosom of the Russian Empire, managed to form an original and

ISSN 0320-4421. Істор. нар. господ. екон. думки Ukr. 2024. 57

highly intellectual theory of economic science with a world recognition, which pioneered not only in scientific developments, but also in terms of the influence on economic policy of the Russian Empire, and practical implementation in European countries.

The essence of the study is to display the content of scientific developments by the representatives of Ukrainian economic thought, to substantiate its national identity, and its difference from the Russian one, and to confirm the influence of Ukrainian economists on the development of economic science in the bosom of the Russian Empire. The authors clarify the characteristic features of the establishment of Ukrainian economic thought in the Russian Empire, the general and special study of phenomena and processes, and their connection with economic policy. Highlighted the role and significance of the activities of the representatives of Ukrainian economic thought in the implementation of economic policy, and establishing morality in scientific research.

The practical significance of the contribution made to the world economic science by Ukrainian economists in the Russian Empire is largely determined by the relevance of their deep understanding of national identity. For modern economists, it is important to study their scientific heritage, which even today remains a foundation in the development of Ukrainian economic science.

Keywords: *Ukrainian economic thought, national architecture in science, market economy, economic policy, synthesis of theories and trends, institutionalism.*

Постановка проблеми. Сучасний період особливо характерний жорсткою боротьбою проти російської агресії за утвердження української державності. Проте, доля держави вирішується не тільки на полі бою, а й в інформаційному просторі, де самотність та досягнення української наукової думки, її представників подають як російське національне надбання. Досить актуальними є питання, які пов'язані з історією становлення і розвитку національного в економічній думці України, її особливостями і місцем у світовій економічній науці. Російська агресія ще більше посилила науковий інтерес до даних питань: по-перше, це прагнення українських науковців до історичної справедливості; по-друге, необхідністю вирватись із наукового лона «старшого брата» через осмислення наукових надбань наших

вчених-економістів; по-третє, саме попередники української економічної думки заклали теоретичний фундамент наукових нинішніх досліджень, що справили потужний вплив не лише на українську, але й на світову економічну науку; по-четверте, це не тільки теоретичні надбання української економічної науки, а й висвітлення проблем господарського розвитку України в період становлення ринкового господарства; по-п'яте, необхідність на основі спадкоємності розвитку та удосконалення як ринкових механізмів, так і методів державного регулювання (на принципах змішаної економіки та принципі міцності держави) формувати економічну систему розвитку. Саме синтез економічного лібералізму та державних регулюючих економічних механізмів крізь призму національних інтересів, традицій та звичаїв був характерним для українських вчених, що робило їхні праці співзвучними із загальним і виділяло їх як національне у економічній науці. Відмічені нами фактори підкреслюють актуальність і практичну спрямованість нашого дослідження в цей складний період національно-державного утвердження.

Аналіз останніх досліджень. Відмічені вище фактори обумовили зростання інтересу до вивчення здобутків Київської політекономічної школи не лише у вітчизняних науковців, а й зарубіжних. Серед найбільш відомих фундаментальних досліджень варто назвати праці В. Барнетта [41] (Англія), Й. Цвайнерта [36] (Німеччина), які, на жаль, не виділяють з російського наукового середовища українську економічну думку, хоча і підкреслюють значимість для світової економічної науки здобутки Київської економічної школи. П. Леоненко [14; 15] В. Небрат [18], які одні з перших дослідників почали наголошувати на особливостях української економічної думки та внеску її представників. Більш широко подає її окремих дослідників в царині фінансів С. Голубка [4], а економіці загалом – Л. Горкіна [5; 6]. Найбільш широко подані біографії, праці та їх критичний аналіз в працях В. Феценко [31], В. Федосова [36; 43; 44] та ін. На умови формування економічної думки України в ХІХ – на початку ХХ ст. наголошує Т. Обіход [19, с. 10], спільність теоретико-методологічних засад досліджень та принципів підходу до вирішення тієї чи іншої проблеми розкриває О. Курбет. Дослідниця, зокрема підкреслює, що ліберальні погляди М.Х. Бунге еволюціонували до усвідомлення ним та його учнями необхід-

ності державних регулюючих дій для ефективної розбудови ринкового господарства [11, с. 268]. Вона наголошує також на багатоаспектності наукового доробку представників Київської школи [12], що буде центром уваги даної статті.

Метою дослідження є на основі історіографічного аналізу здобутків представників української наукової економічної думки другої половини XIX – початку XX ст., розкрити процес становлення і еволюції української економічної думки в науковому середовищі російської імперії, визначити найважливіші її досягнення на різних етапах розвитку та дослідити її взаємозв'язок із світовою економічною наукою і національну самобутність, розкрити визначні її досягнення в царині світової економічної науки.

Матеріал і методи дослідження. Для досягнення поставленої мети у роботі використано методи логічного й системного аналізу, а також синтезу (для виявлення особливого в діяльності представників української наукової економічної думки), групування й типології (для систематизації наукових здобутків українських вчених-економістів для визначення місця в царині світової економічної думки), принципи наукової абстракції та діалектичної логіки (для уточнення логіки формування наукових переконань українських економістів).

Інформаційною базою дослідження були в першу чергу наукові праці українських економістів кінця XIX – початку XX ст., публікації дослідників історії економічної думки України і світу, результати власних досліджень.

Результати дослідження. Сучасна українська економічна література вже має ряд узагальнених підходів до зазначеного питання. Однак, повертаючись в цих складних умовах інформаційного тиску з боку російської пропаганди знову повернемось до головного питання: чи можна виділяти національне у загальному здобутку вітчизняних економістів кінця XIX – початку XX ст.? На нашу думку, так. Про це свідчить зміст ідей, запропонованих українськими вченими економістами, і те, наскільки вони відповідали розвитку українського господарства (навіть в умовах колоніального становища), наскільки були успішними щодо актуальних викликів. Саме в цій площині до сьогодні лежить, можливо, найголовніше наукове пояснення розходжень щодо місця і ролі економічної науки України, її національної самобутності і оригінальності, належності окремих її учених зі

світовим іменем до її представників, а не до представників російської економічної думки.

Якщо зважити на відсутність в період інтенсивних геополітичних змін досліджуваного нами періоду самостійної державності і можливостей проведення реформ у економічній системі країни, то це питання загострюється ще більше. Власне ці аргументи в основі усіх фальсифікацій про нашу державність. Проте, вплив теоретичних обґрунтувань саме українських учених економістів на суспільну думку реформаторів російської імперії визнають навіть самі російські дослідники, хоча і подають їх як російське надбання економічної думки. В економічній літературі маємо оцінку їх діяльності неоднозначною, проте беззаперечним стає питання існування національного в українській економічній думці. Вона була спрямована на пошук своєї національної самобутності розвитку з урахуванням особливостей і розбудови ефективної економічної системи. Без перебільшення відмітимо, що саме вони зрозуміли те, що підкреслюють нинішні дослідники: «...спроба впровадження моделі, що склалася в межах іншого суспільства, стане серйозною помилкою», наголошує сучасний американський дослідник Д. Бьорч [6, с. 12].

Українські вчені економісти підхопивши передові ідеї світової економічної думки і розвиваючи їх в питаннях побудови раціонального господарства на принципах ринкової економіки класичної школи, адаптували їх до національного в такій мірі, що по праву їх можна назвати самостійними, які не втратили своєї актуальності й нині. Це, зокрема, праці представників української економічної думки таких як М. Бунге, О. Анциферова, М. Балудянського, І. Тарасова, П. Мігуліна, Й. Кулішера, М. Тугана-Барановського та ін. Як і в нинішніх обставинах наступу на українську самобутність з боку росії, у формування національної економічної науки важливу роль відіграла зміна вектору розвитку економіки на території України її економічної науки, становлення нових методологічних підходів до аналізу економічних процесів, формування нових теоретичних концепцій тощо. Це свого роду був світлий промінь в науковій спільноті росії, в складі якої була економіка України, а їх утвердження в середовищі українських вчених економістів було відповіддю на кризу класичної політичної економії, про яку писали Г. Симоненко, А. Миклашевський, С. Булгаков та ін. Це був період

осмислення ринкової економіки, тому, незважаючи на різноманітність підходів до вирішення проблем нової ринкової економіки, представників Київської політекономічної школи об'єднує загальна ознака – вони захищають ліберальний економічний порядок, вказуючи на вільне розкриття індивідуальних потреб, започаткували формування оригінальної, адаптованої до національних особливостей, моделі розвитку, що становить основу розвитку і сучасної цивілізації. Відмічені особливості розвитку економічної науки Київської політекономічної школи вплинули і на формування української економічної думки, яка почала визрівати в лоні політичної економії та права росії. Тоді як і у наукових центрах росії (Москві і Санкт-Петербурзі) вплив лівої інтелігенції на суспільство досягнув найвищої точки, з Київської політекономічної школи, яка не сприйняла трудової теорії цінності й соціалізму, вербувалися відкривачі нових шляхів розвитку, які багато в чому забезпечили економічне зростання в 1890-х роках економіки і держави сателіта. Праці представників Київської політекономічної школи М. Бунге та Д. Піхна, по суті, стали науковим фундаментом економічної та фінансової політики як М. Бунге, так і С. Вітте.

Навіть за відсутності державності у сформованих в Україні наукових центрах учені економісти розвивали наукові ідеї представників Київської політекономічної школи. Представники наукових центрів Харкова, Одеси вбачали свою роль у тому, щоб просунути далі ті напрацювання, з допомогою яких засвоювалися повсякденні економічні поняття, виправити ті з них, які вироблені для вузькопрактичних цілей і непридатні для побудови наукової схеми, нарешті, у тому, щоб звести економічні явища до більш простих і загальних причин, а також якомога точніше врахувати дію окремих національних особливостей розвитку. Своїми науковими доробками вони утверджували національну, зрозумілу для широкого читача, термінологію, що варто було б відновити і сучасним науковцям.

Про це свідчать уже перші самостійні праці українських науковців з проблем, піднятих у посібнику Х. Шльоцера в російському варіанті – «Початкові основи державного господарства, або науки про народне багатство» [34; 35], з якого вони вперше дістали уявлення про економічну науку як політику господарювання «про засоби придбання, примноження й управління май-

ном, доходами, у яких уряд має потребу для задоволення публічних витрат» [34, с. 3], представники Київської політекономічної школи (Т. Степанов, М. Бунге, М. Алексеєнко, Д. Журавський та ін.) відкинули поширені ідеї камералістів і стали прихильниками представника класичної школи А. Сміта. Вони розвивали ідеї побудови економічної системи господарювання на принципах ринкової економіки, центром уваги науковців яка стала знову із здобуттям незалежності.

У своєму розвитку на національному ґрунті українська економічна наука пройшла певні етапи становлення і розвитку від зародження і до жовтневих подій 1917 р.: 1) від початку до 60-х років XIX ст. – період зародження економічної науки в Україні. Одним із перших науковців, хто розпочав читати курс політекономії в дусі А. Сміта, тобто класичної політекономії, був Т. Степанов (1795–1847 рр.) у Харківському університеті. Надрукована його двотомна праця «Записки про політичну економію» (1844 р.) для 40-х років XIX ст. була єдиним серед наукової літератури на теренах російської імперії оригінальним курсом політичної економії. Після ознайомлення з працею Т. Степанова, відомий економіст Німеччини А. Шторх дав високу оцінку, хоча ставився до українського вченого не зовсім доброзичливо [16, с. 21–22]. Саме тому Т. Степанова по праву вважають одним із засновників і популяризаторів економічної науки в Україні й росії, так як саме він почав реалізацію ідеї втіленої в Статуті 1835 р. про відокремлення фінансів від політичної економіки і статистики в університетському викладанні; 2) 60–90-ті роки XIX ст. – це період відновлення автономії професорської корпорації Університетським статутом 1863 р., що, безперечно, позитивно відбилося на розвитку економічної науки, в тому числі і в Україні; 3) від кінця XIX ст. до жовтневих подій 1917 р. – «Тимчасові правила. 27 серпня 1905 р.» знову відновлювали ліквідовану університетським статутом від 23 серпня 1884 р. автономію, що збудило творчу економічну думку і сприяло зростанню кількості дослідників і числа наукових публікацій, у тому числі і представників української економічної науки. Щодо фінансової науки, яку відділили від економіки, то в цей період підготував свій перший оригінальний і самобутній курс з фінансового права І. Патлаєвський [20]. Це був перший за часом авторський курс фінансового права українського вченого,

який викладався ним в університетах на теренах російської імперії. З курсу І. Патлаєвського, який вирізняється широтою поданого матеріалу розпочинається дискусія навколо ідеї про самостійність цього наукового напрямку. Справа в тому, що оригінальної літератури російських і українських авторів з фінансів на той час було дуже мало [9; 22; 24; 25], ще не склалося розуміння ролі і значимості фінансової науки для практики. Більшість українських учених-економістів підтримували думку К. Еєберга про те, що «для подальшого прогресу фінансової науки необхідно було, по-перше, відділити її від надмірно тісного зв'язку з політичною економією, у який поставив її А. Сміт, і, по-друге, пристосувати її до поглядів, що змінювалися, на державу та її діяльність» [14, с. 25].

Це був період і перших кроків у формуванні своєї самобутньої національної економічної думки, на європейському рівні почали заявляти про себе вітчизняні вчені, викладачі, написані ними книги. Національна економічна наука стала достатньо зрілою з погляду розроблення і використання економічного інструментарію. Відмічається активна та різноманітна участь учених у сфері економічної та фінансової політики (М. Бунге, І. Янжул, М. Балудянський, Т. Степанов, Д. Журавський та ін.) [17, с. 53–54].

Як і в Європі, осередками розвитку економічної науки в Україні на етапі її зародження переважно були університети, а носіями української економічної доктрини стали їх викладачі та вихованці цих університетів. Серед невеликого числа наукових центрів, що сформувалися, найбільші досягнення мала Київська політекономічна школа, яка здобула світове визнання. Окремі її досягнення поширилися в інші українські наукові осередки. Піднятий до рівня наукового аналізу ліберальний економічний порядок став центром вираження української економічної думки, яка почала розвиватися в лоні політичної економії та фінансового права. На цих ідеях виховалась ціла плеяда і російських реформаторів. Зокрема, С. Вітте в Імператорському Новоросійському університеті (нині Одеський національний університет імені І.І. Мечникова). Там працювали в різні періоди С. Гловайський, В. Твердохлебов, Г. Тіктін, вихованці Київської політекономічної школи і учні М. Бунге І. Патлаєвський, Л.В. Федорович, П.П. Цитович та ін., які проходили стажування в європейських

вишах. Державний діяч і реформатор С. Вітте, реформа якого, за його висловом, «зміцнила кредит у росії і поставила росію у фінансовому становищі поряд з іншими великими європейськими державами» [15, с. 89], визнавав і високо цинив вплив своїх учителів на формування його світогляду. Це визнання впливу на економічну політику російської імперії української передової наукової економічної думки, яке викривляють до нині і в сучасній економічній думці росії.

Викладачами економічних дисциплін у Київському університеті також були відомі свого часу українські вчені: А. Антонович, К. Воблий, О. Білімович, В. Железнов, П. Кованько, І. Тарасов, М. Туган-Барановський, Г. Сидоренко, Г.М. Цехановецький, М. Цитович, М. Яснопольський та Л. Яснопольський та ін., які працювали і в інших наукових осередках України й російської імперії. Їхні учні працювали майже в усіх навчальних закладах та наукових установах тієї ж України й росії. Такий феномен української наукової економічної думки можна пояснити значно вищим рівнем економічного розвитку на території України і більшою демократизацією її вишів, де не подавлялась наукова думка викладачів.

Сприймавши ідеї представників класичної школи вчені інших наукових центрів продовжують примножувати досягнення Київської політекономічної школи. Зокрема у межах юридичного факультету Харківського університету (заснований в 1804 р.) значного розвитку набули економічні науки. Серед визначних представників економічної думки слід назвати М. Алексеєнка, О. Анциферова, К. Гаттенбергера, П. Мігуліна, М. Соболева, П. Сокальського, Г. Цехановецького, П. Цитовича, Л. Яснопольського та ін. Своїми науковими доробками вони продовжували розвивати ідеї, започатковані представниками Київської політекономічної школи, роблячи вагомий внесок у розвиток економічної думки України. Їх наукові праці сприяли забезпеченню суспільного прогресу країни в період переходу від традиційного до індустріального типу соціально-економічного розвитку [42, с. 182]. Звідси вийшов М. Туган-Барановський, який один із перших українських економістів здобув світове визнання, у радянські часи безпідставно критикувався [6]. Коли його ще за життя зачисляли до плеяди російських вчених він відповідав, що він не росіянин, а наполовину татарин, наполовину українець.

Розвиток української наукової думки тісно пов'язано ще з одним з найбільших осередків поширення і розвитку економічної науки в південному регіоні на початку ХХ ст. – Одесою. Відомий Новоросійський Одеський університет від дня свого створення – 1 (13) травня 1865 р. – займає одне з провідних місць у формуванні системи освіти південного регіону України, у розвитку наукових досліджень, які були започатковані фундаторами Київської політекономічної школи, у тому числі і економічної науки. Видатні представники університету принесли сюди високий рівень наукової культури, досвід і започаткували центр розвитку української економічної думки з її уже сформованими традиціями.

Україна була батьківщиною І. Янжула – єдиного видатного вченого-економіста, прибічника «молодшої» історичної школи. Тут сформувались його наукові погляди. Тому незважаючи на те, що він був професором Московського університету, академіком Петербурзької Академії наук, від представників Московської школи його відрізняли дві особливості. По-перше, тоді як у 1870–1880-х роках практично вся гільдія економістів центральної Росії насамперед переймалася долею російського селянства, І. Янжул, який виріс в Україні, уже не сумнівався в тому, що майбутнє економіки – це індустріальна держава. Серед українських економістів він першим звернув увагу на необхідність зростання купівельної спроможності фабричних робітників, обґрунтовуючи важливість цього не тільки для покращення їхнього життя, а й економіки країни. По-друге, самобутність І. Янжула в тому, що він першим став послідовним прихильником методу історико-етичної школи у розвитку економічної науки. За фундаментальне дослідження «Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи» (1890 р.), яке не втратило своєї актуальності і сьогодні, вченого нагородили премією Грейга в Академії наук.

Особливість праць з економічної проблематики І. Янжула полягає в тому, що він досліджує економіко-політичний інтерес. Формування підприємницьких союзів, які дають можливість ефективніше використовувати розпорошений капітал, він подає (що типово для представників історичної школи) не тільки як «продукт потреби часу й умов нинішнього виробництва» [39, с. 374], а й як ключ до виходу з труднощів, які створюються за-

гальним безладдям усього виробництва [39, с. 16]. Його погляди більше тяжіють до Київської політекономічної школи, що дає нам право називати його українським ученим.

Подібна доля спіткала й М. Балудянського (1769–1847 рр.), уродженця с. Вишня Ольшава Австро-Угорщини, який навчався в одному з найстаріших університетів світу – Віденському, де і здобув учений ступінь доктора з юриспруденції. На запрошення іншого українця, І.С. Орлая, у 1804 р. М. Балудянський прибув до Санкт-Петербурга і обійняв посаду професора політичної економії в педагогічному інституті. Разом з другим українцем, В.Г. Кукольником, він став учителем майбутнього імператора Миколи. У 1819 р. його обирають деканом юрфаку і в тому самому році на альтернативній основі – першим ректором Петербурзького університету. Це було вагоме визнання плеяди українських учених економістів. М. Балудянський виступав за прогресивний розвиток усіх наук, першим на теренах російської імперії увів термін «політична економія», зайняв гідне місце серед її кращих педагогів і вчених. Незважаючи на те, що він працював в Росії, його думки щодо удосконалення соціально-економічної системи України набагато випередили час. Активне спілкування з українськими вченими вплинуло на його світогляд. Висока ерудиція і системна університетська освіта в галузі економіки сприяли тому, що він, як і представники Київської політекономічної школи, стояв за реформи на території російської імперії. Він безпосередньо брав участь у розробленні плану перебудови імперської фінансової системи («Плану фінансів») [1].

Вагоме місце в українській економічній науковій думці належить Й. Кулішеру, який народився в Україні і став одним з вітчизняних основоположників науки з економічної історії та історії економічної думки. Учений народився в 1878 р. в Києві. Його батько, І. Кулішер, адвокат за фахом, вів активну журналістську та видавничу діяльність у київських, одеських, петербурзьких газетах. У ранньому дитинстві сім'я майбутнього вченого переїхала до Санкт-Петербурга, але світогляд батьків (філософія позитивізму) та вплив наставника по університету М. Ковальського (вихованця Харківського університету) сприяли тому, що його погляди тяжіли більше до Київської політекономічної школи. Й. Кулішер був прихильником принципу господарської свободи, створення умов для якої має взяти на себе держава [8]. Таке

розуміння ролі держави в економіці наближається до точки зору, яка була сформована пізніше теоретиком неолібералізму В. Ойкеном (1891–1950 рр.) і покладена потім в основу концепції «соціального ринкового господарства». Й. Кулішер дуже поважав М. Тугана-Барановського, який неодноразово виступав з ґрунтовними рецензіями його публікацій.

У Росії Й. Кулішера вважають «ученим зі світовим іменем, яким може гордитися вітчизняна наука» [43, с. 131]. У нас, в Україні, мало хто знає, що наш співвітчизник першим обґрунтував існуючу систему країн, у якій менш розвинуті території відіграють роль аграрно-сировинної периферії, а більш розвинуті – роль центру, який історично переміщується. В єдине цю систему пов'язує діяльність купців і банкірів, яка має міжнародний характер. Такі уявлення впритул підводять нас до тієї концепції світової економіки, яку багато десятиліть по тому сформулював Ф. Бродель. Власне останній і сам зауважить, що скористався працями Й. Кулішера [42, с. 9].

Відмічаючи здобутки представників української економічної школи варто відмітити, що серед фундаторів економічної науки в Київській політекономічній школі найвизначнішою статтю є М. Бунге. Окремі висновки ученого щодо економічних криз зберігають актуальність і нині. Зокрема, М. Бунге зазначав, що банки не є причиною криз, а скоріше барометром загального стану економіки. Він стверджував, що гостра криза, котра супроводжує неплатоспроможність приватних банків, значно легше сприймається суспільством та менше шкодить економіці, ніж хронічна криза, властива привілейованим банкам, які завдяки потужній допомозі держави й далі функціонують, не виконуючи своїх зобов'язань. Це спостереження українського вченого залишається актуальним і сьогодні, оскільки дії уряду, спрямовані на штучне підтримання економічної стабільності, часто перешкоджають відновленню ринкової рівноваги з урахуванням змін кон'юнктури [2, с. 3].

В середовищі науковців визначною статтю в українській економічній думці є один із учнів М. Бунге і Г. Цехановецького, український учений зі світовим ім'ям М. Зібер, якого дослідники відносять до представників «чистого типу вчених» [36, с. 442]. Він глибоко і детально аналізував теорію К. Маркса. Вихований на ідеях класичної школи в 1873 р. учений здійснив переклад

праці Д. Рікардо «Засади політичної економії й оподаткування», а майже через десять років після цього, у 1882 р. переклав його зібрання творів. Тому не дивно, що М. Зібер марксистську теорію (насамперед теорію вартості К. Маркса) назвав не більш ніж «доповненням і роздумами» з приводу теорії вартості Д. Рікардо [23].

Як вчений у своїх працях М. Зібер одним із перших розпочав критику методу ототожнення «індивідуального» і «суспільного» господарства і недостатнього врахування часових і регіональних аспектів господарювання в класичних ученнях. Економісти класичного напрямку, вважає учений, орієнтуючись лише на одиначне господарство, не помічають того, що результати кооперації праці («співробітництво») яскраво проявляються тільки в сукупності господарств [49, с. 16], ефективність економічного процесу значною мірою обумовлюється взаємозалежністю одиначних господарств [54, с. 17], і приватне господарство змушене постійно підпорядковуватися суспільному господарству [54, с. 19]. Тобто він перший в економічній літературі вказав на взаємозв'язок підсистем у економічній системі країни, на їх взаємовплив, започаткував в українській економічній науці еволюційний підхід до дослідження економічної системи [42, с. 642].

Українська наукова думка формувалась під впливом європейських учених, йшла на рівні того часу в цьому ареалі. Один із тих, хто, за висловом М. Кондратьєва, поставив економічну науку в один ряд з європейською [42, с. 112], був М. Туган-Барановський. Його бачення кооперативного соціалізму в пізній фазі перебудови сприймається так, нібито написане нашим сучасником. У теоретичному аспекті М. Туган-Барановський, досліджуючи проблеми вартості, піднявся до теорії маржиналізму, намагаючись першим у світовій економічній літературі поєднати теорію граничної корисності з трудовою теорією вартості [27, с. 71]. Своєю ж працею про промислові кризи в Англії, яка принесла йому світову славу, він довів, що предмет суперечки про неможливість капіталізму на теренах російської імперії уже вичерпаний, оскільки тут уже наявні всі ознаки розвитку капіталістичної економіки, особливо на території сучасної України [28; 29; 30]. Учений у дусі кантівської ідеї про відмінності між практичним і чистим розумом вважає, що економічна наука одноз-

начно зобов'язана своїм існуванням практичному пізнавальному процесу [27, с. VII].

М. Туган-Барановський узагальнив теоретичні надбання українських економістів в першому виданні «Основи політичної економії», яке вийшло у 1909 р., разом з підручником ще одного українського вченого-економіста В. Железнова «Нариси політичної економії» (1902 р.). Вони були основними навчальними посібниками, за якими в українських і російських університетах вивчали курс політичної економії до середини 20-х років ХХ ст. Про ставлення до цієї наукової спільноти фундаментальної праці М. Тугана-Барановського свідчить відзнака її Академією наук у 1915 р. великою премією імені адмірала С. Грейга.

Ідея синтезу трудової теорії вартості і граничної корисності збігається з описаною у книзі «Принципи економічної науки» А. Маршалла [3, с. 261–263]. Зазначаючи ідентичність ідей синтезу цих двох теорій, можна констатувати, що М. Туган-Барановський був першим у світі економістом, який започаткував такий синтез. Заради справедливості, слід відмітити, що майже паралельно до необхідності синтезу в тому ж 1890 р. підійшов Генріх Дітцель, який виступив з тезою про відсутність невирішеної суперечки між трудовою теорією і теорією граничної корисності [42, с. 334]. Але у нього не було жодних спроб розв'язати цю проблему. А. Маршалл розширив модель Туган-Барановського, ввівши виробничий фактор «капітал» і проаналізувавши різницю між коротко- і довгостроковим періодом. Тому правильніше сказати, що підхід А. Маршалла виявився більш комплексним, ніж в українського вченого, хоча зважаючи на вік українського вченого, а йому тоді було всього 25 років, і враховуючи значимість піднятої проблеми, це ніскільки не знижує вагомості дослідження українського економіста у світовій економічній літературі.

В період зростання визнання української економічної думки до найбільш оригінальних її досягнень в ХІХ ст. слід також віднести теорію криз М. Туган-Барановського, яка ввійшла у світову скарбницю з економіки. Учений на теоретичному рівні комплексно розглядає питання про причини економічних криз при капіталізмі і пропонує свою теорію пояснення їх причин [30, с. 315]. Кожне обґрунтування з них не втратило своєї актуальності й нині, особливо відмічена «тенденція до необмеженого

розширення виробництва як засобу нагромадження капіталу». Цією теорією та викладеною в цій же праці «теорією ринків» М. Туган-Барановський утверджував самобутність української наукової думки, її європейський рівень. Його висновок про те, що кризи «виникають на основі усієї сукупності явищ суспільного життя» [30, с. 279], є неперевершеним у світовій скарбниці економічної думки. Головну причину циклічних коливань учений бачив у диспропорції між рухом вкладів і інвестицій, чим на десятиріччя раніше висловив основну ідею майбутньої кейнсіанської теорії ефективного попиту. На відміну від неокласиків причиною криз він вважав недосконалість ринкового механізму, що веде до порушення пропорційності. Попередити її можна тільки через регулювання інвестицій. По суті, М. Туган-Барановський розвинув теорію криз у теорію кон'юнктури, яка пізніше в 20-ті роки ХХ ст. набула свого подальшого розвитку.

Теоретична скарбниця представників Київської політекономічної школи свідчить, що українські вчені економісти продовжували працювати над удосконаленням української версії класичного вчення з урахуванням національних історичних елементів. Як зазначав Й. Цвайнерт, «одночасно вони створили мозковий центр (think tank) для авторитарного уряду, який намагався здійснювати ринкові реформи всупереч волі більшої частини еліти» [42, с. 357].

Будучи прихильниками ринкової економіки на рубежі століть українські вчені економісти зробили суттєвий теоретичний внесок у неокласичну теорію. До найбільших оригінальних, нових і самобутніх досягнень слід віднести праці економістів-математиків (Р. Орженцький, Є. Слуцький та ін.), теоретичні розробки яких ґрунтувалися на принципах граничної корисності. Ідеї Є. Слуцького викладені в праці «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915 р.) створили фундамент для розвитку якісно нового етапу у розвитку теорії маржиналізму. Є. Слуцький започаткував принципово нові підходи до вирішення проблеми зв'язку між ціною, капіталом і функцією корисності. Ці ідеї стали вагомим внеском у світову скарбницю економічної науки.

Спадковість розвитку української економічної науки спостерігаємо і в розвитку висловлених М. Туган-Барановським ідей про кооперацію у працях М. Соболева. Український економіст

уперше у вітчизняній і зарубіжній літературі дає системний виклад економічної теорії кооперації. На відміну від попередніх праць, де розглядалися переважно питання історії, розкривалися окремі практичні питання кооперації, М. Соболев у комплексі детально аналізує важливі господарські і фінансові проблеми у сфері кооперації, а саме: праця і капітал в кооперації, побудова цін, теорія розподілу доходів у кооперації, використання фінансів тощо. За висловом самого вченого, «мета книги полягає в тому, щоб здійснити науковий аналіз усього господарського кооперативного світу за прийнятою для політичної економії системою (теорії виробництва, обміну і розподілу)» [21, с. 4]. Його теоретичний доробок не втратив своєї актуальності і в сучасний період відродження кооперації в сільськогосподарському виробництві.

Самобутність М. Соболева проявилася в тому, що він був одним із тих учених економістів, хто стояв на позиціях еволюційного розвитку економічної системи. На його думку, кожні її радикальні зміни мають супроводжуватися відповідними економічними змінами. Але ці зміни «економічних відносин складаються тільки поступово» [22, с. 5]. На його думку, ніяка економічна політика не може бути ефективною, «якщо вона не відповідає природному, нормальному ходу економічного розвитку. Наука, розкриває закони цього розвитку, і державі залишається тільки прислухатися до її авторитетного голосу» [22, с. 2]. Економічне життя безперервно розвивається, змінюється й у своїх надрах підготовлює нові форми економічних відносин.

Самобутність українських вчених-економістів в досліджуваний нами період проявлялась і в тому, що практично кожен із них очолював провідні напрями економічної науки не тільки в Україні, а й за її межами. Вище ми вже згадували М. Бунге, М. Туган-Барановського, М. Зібера та ін. У цій царині українських економістів виділявся своїми оригінальними науковими розробками І. Кауфман, який, будучи членом Міжнародного статистичного інституту (з 1885 р.), зібрав унікальний матеріал з історії розвитку фінансів зарубіжних країн і вперше започаткував порівняльну економічну статистику. Учений був глибоким знавцем грошового обігу в російській імперії, він був автором багатьох праць не тільки зі статистики фінансів, а й з теорії грошей, банківської справи. У 1872 р. журнал «Вісник Європи» надруку-

вав його рецензію на перший том «Капіталу» К. Маркса, в якій дана критична оцінка цієї праці. Це була одна із перших на теренах російської імперії рецензій на працю К. Маркса [36, с. 456].

Визнання високого наукового рівня української наукової економічної думки проявилось і в постійному їх залученню до читання лекцій російських вишів. На початку ХХ ст. на кафедрі фінансового права Петербурзького університету, яку очолював наш співвітчизник П. Мігулін, І. Кауфман читав фінансове право і теорію фінансів, теоретичні основи статистики і політику грошового обігу, а місцеві фінанси і фінанси міст російської імперії читав український економіст В. Твердохлебов. Саме завдяки значному впливу цих уродженців України у 1884–1917 рр. тут, у Петербурзькому університеті, сформувалося розуміння логіки і програми підготовки спеціалістів у галузі фінансового права (фінансової науки), був визначений склад відповідних дисциплін. Вплив вони здійснювали своїми науковими доробками, які ставали загальноновизнаними класичними посібниками з фінансів, методологічною базою викладання фінансових дисциплін в російських вишах. Саме під їх впливом стала формуватися Петербурзька школа класичної економічної науки [36, с. 79–80], яка перейняла досвід уже сформованої теорії ринкової економіки в середовищі науковців Київської політекономічної школи.

Особливістю української економічної думки було переважання практичного її спрямування, про що свідчить аналіз наукової спадщини І. Кауфмана, як і значної частини інших представників української економічної думки, що не завжди давало можливість піднятися до висоти наукової теорії. Це пояснюється, за словами відомого дослідника економічної думки М. Боголепова (1879–1945 рр.), насамперед тим, що вони майже не цікавилися питаннями методології [42, с. 437]. Це можна пояснити і впливом обставин, у яких формувався світогляд українських учених економістів – формування ринкової економіки із залученням іноземного капіталу на теренах України.

Ще однією характерною особливістю розвитку економічної думки України ХІХ – початку ХХ ст. було переважання у їхніх наукових судженнях природного прагматизму порівняно зі справжнім лібералізмом, відчуття новизни. Вони одними із перших у економічній літературі намагалися аналізувати ті категорії, які

стануть основними у маржиналістській теорії: корисність, цінність, мінова цінність, цінність споживання, конкурентоспроможність і ціна (І. Кауфман, М. Бунге, Д. Піхно та інші). За оцінкою зарубіжних фахівців економічна думка України ХІХ – початку ХХ ст. відзначається самобутністю в авторському формулюванні наукових категорій – економістів ХІХ ст. [42, с. 51; 61; 80; 89]. Окремі з них на багато опереджали світову економічну думку. Наприклад, обґрунтовуючи купівельну спроможність грошей І. Кауфман підкреслює, що їх збільшення зумовлене потребами виробництва (підприємливостю). На цій основі, спираючись на досвід Англії, він запропонував підтримувати стійкий темп зростання пропозиції грошей на рівні 3–5% на рік. Порівняємо це з пропозицією «постійного зростання» грошової маси М. Фрідмена, яка буде запропонована майже через 60 років після виходу праці І. Кауфмана. «Я рекомендую такий темп, який забезпечував би приблизну постійність цін кінцевих продуктів; за моїми оцінками, цьому має відповідати 3–5% зростання суми грошової готівки й усіх комерційних депозитів (на рік) або дещо менший процент суми готівки й депозитів на вимогу» [10, с. 144]. Ідея М. Фрідмена увійшла в історію економічної думки як «золоте правило М. Фрідмена» [37], ідея І. Кауфмана не проаналізована і «забута» навіть вітчизняними дослідниками. Це ж стосується ідеї сучасного розуміння державно-підприємницького партнерства на основі поєднання капіталів для «більшої продуктивності народного господарства» [10, с. 267, 277.]. Для успішного функціонування банківської системи важливою умовою є наявність довіри до них з боку населення [10, с. 251]: збільшення кількості економічних агентів, які користуються цими грошовими знаками; розширення території обігу грошей; надання ними кредиту тощо.

У своїх наукових доробках український учений обґрунтовує принципи організації платіжно-розрахункової системи країни: велике територіальне охоплення; наявність центру цього «найширшого поля»; єдність каси, що впливає із перших двох принципів [10, с. 277]. Основна мета створення єдиної банківської платіжно-розрахункової системи країни для об'єднання всіх грошових запасів народного господарства в єдиному центрі і перетворення всіх грошей у платіжні засоби. Спільна платіжно-розрахункова система дає змогу отримати достатню кількість позичкового капіталу за рахунок відкриття банками уявних (на-

думаних) вкладів. Ці ідеї були використані при формуванні єдиної банківської системи Німеччини, яка складалася на той час. Реалізація саме цих принципів дала змогу О. Бісмарку віднайти засоби для економічного піднесення країни та її індустріалізації. На жаль, нею не скористалися в Україні, вона забута навіть сучасними дослідниками банківської справи.

Інноваційність і прогресивність думок українських економістів впливала і на економічну політику російської імперії, про що свідчить, наприклад, діяльність М. Балудянського. Маючи енциклопедичні знання, він завоював великий авторитет у царській сім'ї і своєю практичною діяльністю намагався удосконалити фінансову систему російської імперії. Його ідеї мали настільки прогресивний характер, що жодна з праць не була опублікована через несприйняття його ідей імперською «науковою елітою», хоча В. Штейном майже через сто років після смерті вченого віднайдено рукопис під назвою «Система Балудянського», де викладений авторський план перебудови економіки російської імперії на ринковій основі. М. Балудянський вважав, що «держава не може займатися ні землеробством, ні мануфактурою, ні торгівлею, не завдаючи тим збитку народній промисловості і самим фінансам» [43, с. 45–57].

Росія має завдячувати, а не чорнити праці українського економіста П. Мігуліна, який своєю працелюбністю і наполегливістю зібрав кілька томів окремих архівних документів Кредитної канцелярії, в яких був викладений хід переговорів царського уряду із західноєвропейськими банкірами. Нині вони мають особливу цінність через втрату під час Другої світової війни архіву Кредитної канцелярії. У світлі сучасних досліджень, однобічною уявляється оцінка, яку дав російський дослідник А. Буковецький (1881–1972 рр.): П. Мігулін не є людиною широкої європейської культури, проте краще за інших вивчив бюрократичний апарат царської Росії [4, с. 107]. Ніде в російській науковій літературі не згадується просвітницька робота українських вчених економістів як популяризаторів фінансової науки. Наприклад, за безпосередньої участі П. Мігуліна видається журнал «Экономист России» (1909–1912 рр.), де беруть участь у дискусії як майже всі визначні українські вчені-фінансисти: М. Алексеєнко, М. Соболев, І. Янжул, М. Яснопольський та ін. У 1913 р. замість «Экономиста России» прийшов «Новый эконо-

мист», редактором-видавцем якого знову був той же П. Мігулін. Із журналом активно співробітничали П. Гензель, Й. Кулішер, Л. Ходський, В. Твердохлебов та ін. Останній став прихильником популярного на початку ХХ ст. соціологічного напрямку у фінансовій науці, у якому пріоритетними були соціологічні методи дослідження фінансових явищ. У російській імперії до цього напрямку примикали П. Гензель, учень І. Янжула російський фінансист І. Озеров.

Про визнання високого рівня наукової спадщини українських економістів в середовищі російських економістів свідчить їх намагання до співпраці. Так у 20-ті роки ХХ ст. ідеї М. Алексеєнка стануть центральними у спільній праці українських і російських економістів А. Буковецького, П. Гензеля, Й. Кулішера, В. Твердохлебова «Податки у зарубіжних країнах» (1926 р.).

Із середовища найвизначніших українських учених-економістів, які зробили вагомий внесок у формування самобутності української економічної думки, насамперед варто відмітити ще одного її представника, який за життя не здобув світової слави, але залишив яскравий слід в економічній українській думці, – М. Цитовича. Його перша праця «Огляд учень про підприємницький прибуток» (1889 р.), якби була перекладена на європейські мови, могла б принести йому світову славу, вона стала найбільш цитованою та активно досліджувалась тодішніми й нині сучасними вченими-економістами.

Висловлені М. Цитовичем наукові ідеї випереджали час і були піонерними у світовій економічній думці, проте вони не були належно оцінені сучасниками. На жаль його теоретичні здобутки мало знають і сьогоднішні дослідники в галузі історії економіки та економічної думки. Вказана вище робота М. Цитовича була написана в кінці ХІХ ст., коли в українській економічній думці тільки почалося осмислення нових явищ капіталістичного суспільства – розвитку підприємництва. Проте вже на цій початковій стадії своїми теоретичними обґрунтуваннями й думками український учений, випереджаючи на десятиліття Й. Шумпетера, (праця «Теорія економічного розвитку (Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, процента і циклу кон'юнктури)» (1911 р.)), чітко визначив особливості підприємницького прибутку, які мають досить різноманітний харак-

тер і частково втілені в особливих пожертвуваннях підприємця [33, с. 261–262].

Українські вчені-економісти порушували в своїх працях окремі питання підприємницького прибутку і раніше. Ще до відміченої праці М. Цитовича у працях Д. Піхна досить ґрунтовно розглядалися суть, функції та інші питання підприємницького прибутку. Не приховував цього і сам М. Цитович, підкреслюючи, що «вчення про підприємницький прибуток виникло і виросло майже виключно на німецькому ґрунті, що, безперечно, можна пояснити схильністю німецьких учених до детального та послідовного розроблення теоретичних питань» [29, с. 247]. Проте, відмічена праця М. Цитовича вирізнялася постановкою і розв'язанням ряду нових проблем, системністю і глибиною аналізу, що робить її самобутною в царині світової та вітчизняної економічної літератури кінця ХІХ ст. з проблем підприємництва. На основі критичного узагальнення світової економічної думки про підприємницький прибуток М. Цитович робить важливі наукові узагальнення, які не втратили своєї актуальності й нині. Пізніше вони будуть зведені в працях інших дослідників до рівня теорії, але знову ж таки без будь-якого посилання на працю українського вченого. Зокрема, М. Цитович, вказуючи на переваги великого підприємства з більшим капіталом, уперше в економічній літературі звернув увагу на цікаву тенденцію, яка пізніше буде розвинута Е. Чемберліном у праці «Теорія монополістичної конкуренції» (1933 р.). Вона полягає в тому, що чим більші капітали зосереджені в руках підприємця, тим ширше поле відкривається для монополістичних прагнень останнього. Е. Чемберлін тільки уточнить, що будь-який підприємець прагне до монополізму. М. Цитович же підкреслював, що «він може не тільки витіснити дрібніші підприємства тимчасовим зниженням цін, а й купувати їх на вигідних умовах для їхніх власників, з тим щоб отримати собі в майбутньому винагороду у вигляді монополістичних цін» [33, с. 278].

Значний доробок у скарбницю української наукової економічної думки зробив І. Тарасов соєю працею «Вчення про акціонерні компанії» (1878 р.), де вперше на теренах російської імперії здійснив комплексний аналіз правової й економічної природи (важливе джерело фінансування – залучення коштів через механізм продажу акцій) акціонерного товариства та його соці-

ально-економічного значення. Не втратили своєї актуальності роздуми І. Тарасова щодо вартісних відносин акціонерного капіталу. Акції та облигації не є реальним капіталом, а лише титулом власності, що приносить дохід власникам фіктивного капіталу, який здійснює свій кругообіг значною мірою незалежно від руху реального виробничого капіталу. Фіктивний капітал значно більший від реального. Таке відхилення, на думку автора, пояснюється передусім тим, що в період сприятливої економічної кон'юнктури курс акцій значно вищий від номінальної вартості, а також тенденцією до зниження середньої норми позичкового процента. І. Тарасов показав вплив акціонерного капіталу на вдосконалення техніко-організаційних форм розвитку продуктивних сил [26; 40]. Ця глибока науково-аналітична робота принесла І. Тарасову світове визнання, на неї у своїх працях посилалися як відомі вчені минулого (Л. Петражицький, А. Камінка, Г. Шершеневич), так і сучасні дослідники (В. Євтушевський, Н. Супрун, Р. Капелюшников, Л. Шепелєв). За кількістю проблем і широтою охоплення позицій та підходів, використаних джерел робота, безперечно, відповідає своїй назві – «Вчення про акціонерні компанії». Без перебільшення можна стверджувати, що це вчення є важливою віхою в дослідженні акціонерних товариств і сьогодні може багато чого дати практикам і теоретикам.

Висновки. Отже, економічні доробки українських вчених економістів займають вагомe місце у світовій скарбниці, що дає нам право називати їх національним здобутком в економічній науці. На жаль, більшість праць наших вітчизняних авторів, істинних піонерів у дослідженні цілого ряду проблем економічної науки були забуті, їх не знають і не вивчають, а їх авторів не шанують, що дало привід російській науковій думці зарахувати їх до своєї «скарбниці». В цих складних умовах намагання росії зруйнувати будь-що українське і придати його забуттю, кожний сучасний український дослідник має знати, хоч би яким би новим не був напрям наукового дослідження, воно завжди історичне. А безмірне цитування творів зарубіжних дослідників сприяє входженню останніх на економічний Олімп, у тому числі й за рахунок здобутків наших представників української економічної думки. Цим українські дослідники економічної науки, порушуючи всі правові принципи, просувають їхні ідеї, причому

надто часто такі, що не відповідають реаліям. Економічній науці від цього не додасться ні в нашій країні, ні там, а полегшує російській пропаганді поширювати наратив неповноцінності української нації.

Перспективними напрямками для подальших досліджень щодо розвитку української наукової економічної думки може бути аналіз еволюції наукових надбань періоду утвердження як оригінальної і самобутньої, української наукової економічної думки у працях сучасних економістів.

Список використаних джерел

1. Балудянський Михайло Андрійович / Львовчкін С.В., Федосов В.М., Юрій С.І., Юхименко П.І. Фінансова думка України. Енциклопедія; за наук. ред. В.М. Федосова. Київ: Кондор, 2010. У 3 т. Т. 2. С. 52-64.
2. Бунге Н.Х. Полицейское право: в 2 т. Киев, Университет. типогр., 1869. Т. 1. 334 с.
3. Вірченко В.В. Маршалл Альфред. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т. / за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ "Акад. фін. управління", 2013. Т. 1. С. 261-263.
4. Голубка С.М. Інституціалізація фінансового господарства України (історична ретроспектива): монографія. Держ. навч.-наук. установа "Акад. фінанс. упр.". Київ: ДННУ "Акад. фінанс. упр.", 2013. 452 с.
5. Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин: Передмова / Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. Київ: Наукова думка, 1994. 281 с.
6. Горкіна Л.П. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки / НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". Електрон. ресурс. Київ, 2021. 574 с.
7. Зибер Н.И. Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина / Собрание сочинений: в 2 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2. 778 с.
8. Кулішер Йосип Михайлович / Львовчкін С.В., Федосов В.М., Юрій С.І., Юхименко П.І. Фінансова думка України. Енциклопедія; за наук. ред. В.М. Федосова. У 3 т. Т. 2. Київ: Кондор, 2010. С. 233-245.

9. Куриленко Т.В., Леоненко П.М. Горлов Іван Яковлевич. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ "Акад. фін. управління", 2013. Т. 1. С. 170-171.
10. Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. Санкт-Петербург: Типогр.-литогр. А.Е. Ландау, 1873. 928 с.
11. Курбет О.П. Scientific schools matter. До питання про методологію ідентифікації Київської політекономічної школи. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 268. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua>; <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.262>.
12. Курбет О. Київська школа політичної економії як об'єкт наукових досліджень. Наукові записки НаУКМА. Економічні науки. 2022. Том 7. Випуск 1. С. 61-67. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items>; <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2022.7.1.61-67>.
13. Леоненко П.М. Егеберг Карл Теодорович фон. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т./ за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ "Акад. фін. управління", 2013. Т. 1. С. 195-197.
14. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX-XX ст.): монографія. Київ: ІАЕ УААН, 2004. 434 с.
15. Леоненко П.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Формування загальної та національної архітектури фінансової науки. *Фінанси України*. 2017. № 6. С. 87-109. <https://doi.org/10.33763/finukr2017.06.087>.
16. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. Харьков: Консум, 2004. 360 с.
17. Миклашевский О.М. Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання / Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники: С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред. В.М. Федосова. У 3 т. Київ: Кондор, 2010. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 425-439.
18. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні: монографія. НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2013. 584 с.
19. Обіход Т.В. Основні ідеї історичної школи політичної економії та їх застосування в Україні. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний ін-*

- стумум"*, 2021. № 20. С. 7-18. URL: <https://ev.fmm.kpi.ua/article/view/252581/251597>.
20. Патлаєвський І.І. Курс фінансового права / Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники: С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. У 3 т. Київ: Кондор, 2010. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 275-276.
21. Соболев М.Н. Экономическая теория кооперации. Пособие для кооперативных школ и курсов. Х.: Союз, 1919. 196 с.
22. Соболев М.Н. Аграрный вопрос. Харьков: Харьков. о-во грамотности (Тип. "Утро"), 1917. 16 с.
23. Сочинения Давида Риккардо / пер. с англ. Н. Зиберга. Санкт-Петербург, 1882. 423 с.
24. Степанов Т. Записки о политической экономии. Харьков: Университет. тип., 1845. Ч. 1. 371 с.
25. Степанов Т. Записки о политической экономии. Харьков: Университет. тип., 1848. Ч. 2. 370 с.
26. Тарасов І.Т. Вчення про акціонерні компанії / Фінансова думка України. Хрестоматія / автори-упорядники: С.І. Юрій, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, П.І. Юхименко; за наук. ред.. В.М. Федосова. У 3 т. Київ: Кондор, 2010. Т. 3. Ч. 1. 2010. С. 137-159.
27. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Санкт-Петербург: Типогр. акц. общ. "Слово", 1909. 693 с.
28. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург, 1894. 207 с.
29. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. 2-е перераб. изд. Санкт-Петербург, 1900. 320 с.
30. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. 3-е перераб. изд. Санкт-Петербург, 1914. 407 с.
31. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX початок XX століття. Київ: КНЕУ, 2003. 187 с.
32. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. URL: <https://www.univer.kharkov.ua>.
33. Цытович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. Киев: Типограф. Император. Ун-та Св. Владимира, 1889. 283 с.
34. Шлецер Х.А. Начальные основания государственного хозяйства, или Науки о народном богатстве: в 2 ч. Москва, 1805. Ч. 1. 196 с.

35. Шлецер Х.А. Начальные основания государственного хозяйства, или Науки о народном богатстве: в 2 ч. Москва, 1806. Ч. 2. 366 с.
36. Юхименко П.І., Львовчкін С.В., Федосов В.М., Юрій С.І. Фінансова думка України. Монографія / за наук. ред. В.М. Федосова. У 3 т. Т. 1. Київ: Кондор, 2010. 687 с.
37. Юхименко П.І. Монетаризм: теорія і практика: монографія. Київ: Кондор, 2005. 312 с.
38. Юхименко П.І. Українська економічна школа в контексті формування і розвитку національної архітектури економічної науки та політики / Сучасні тенденції трансформації економіки та управління: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20-21 жовтня 2017 р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2017. С. 11-14.
39. Янжул И.И. Промысловые синдикаты и предпринимательские союзы для регулирования производства в Соединённых Штатах Северной Америки. Санкт-Петербург, 1895. 459 с.
40. Яремко Л.А., Ващишин А.М. Зібер Микола Іванович. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія. У 3-х т. / за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Марковського. ДННУ "Акад. фін. управління", 2013. Т. 1. С. 215-216.
41. Barnett Vincent. History of Russian Economic Thought (Routledge History of Economic Thought). London Routledge, 2005. 256 с. URL: <http://ua.bookfi.org/book/1135216>.
42. Krysovaty A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Vol. 1. Monograph. Berlin, 2016. 604 p.
43. Krysovaty A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Vol. 2. Encyclopedia. Berlin, 2016. 512 p.
44. Tarasov Ivan Trokhymovych. Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes / A. Krysovaty, V. Fedosov, S. Yuriy, P. Yukhymenko. Vol. 2. Encyclopedia. Berlin, 2016, pp. 322-334.

References

1. Mykhailo Andriyovych Baludyanskyi / Lyovochkin S.V., Fedosov V.M., Yuriy S.I., Yukhymenko P.I. (2010). Financial opinion of Ukraine. Encyclopedia; for sciences ed. V.M. Fedosova. In 3 vols. Vol. 2, 52-64. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

2. Bunge, N.Kh. (1869). Police law: in 2 volumes. T. 1. Kyiv: Universitet. tipografiya [in Russian].
3. Virchenko, V.V. (2013). Marshall Alfred. Finances. Budget. Taxes: national and international terminology. In 3 vols. / edited by T.I. Yefimenko, A.I. Markovsky. DNNU Acad. Finn. management, Vol. 1, 261-26 [in Ukrainian].
4. Golubka, S.M. (2013). Institutionalization of the financial economy of Ukraine (historical retrospective): monograph. Govt. education and science institution Acad. finance practice. Kyiv: DNNU Acad. finans. upr. [in Ukrainian].
5. Gorkina, L.P. (1994). Mykhailo Ivanovich Tugan-Baranovsky - thinker, scientist, citizen: Foreword / Tugan-Baranovsky M.I. Political economy: Popular course. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Gorkina, L.P. (2021). At the crossroads of paradigms: M.I. Tugan-Baranovsky in the history of economic thought. NAS of Ukraine, State Organization 'Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine'. Kyiv [in Ukrainian].
7. Zyber, N.I. (1900). German economists through the eyes of Mr. B. Chicherin / Collected works: in 2 vols. Vol. 2. St. Petersburg [in Russian].
8. Kulisher Yosyp Mykhailovych / Lyovochkin S.V., Fedosov V.M., Yuriy S.I., Yukhymenko P.I. (2010). Financial opinion of Ukraine. Encyclopedia; for sciences ed. V.M. Fedosova. In 3 vols. Vol. 2, 233-245. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
9. Kurylenko, T.V., Leonenvko, P.M. (2013). Horlov Ivan Yakovlevich. Finances. Budget. Taxes: national and international terminology. In 3 vols. / edited by T.I. Yefimenko, A.I. Markovsky. DNNU Acad. Finn. Management. Vol. 1, 170-171 [in Ukrainian].
10. Kaufman, I.I. (1873). Credit, banks and money circulation. St. Petersburg: Tipo.-litogr. A.Ye. Landau [in Russian].
11. Kurbet, O.P. (2017). Scientific schools matter. To the question of the identification methodology of the Kyiv School of Political Economy. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 50, 262-276. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua; https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.262> [in Ukrainian].
12. Kurbet, O. (2022). Kyiv School of Political Economy as an object of scientific research. *Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonomichni nauky - Scientific notes of NaUKMA. Economic sciences*. 2022. Vol. 7. Is. 1, 61-67. Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items; https://doi.org/10.18523/2519-4739.2022.7.1.61-67> [in Ukrainian].

13. Leonenko, P.M. (2013). Egeberg Karl Teodorovych von. Finances. Budget. Taxes: national and international terminology. In 3 vols. / edited by T.I. Efimenko, A.I. Markovsky. DNNU Acad. Finn. Management. Vol. 1, 195-197 [in Ukrainian].
14. Leonenko, P.M. (2004). Methodological aspects of the history of Ukrainian economic thought (XIX-XX centuries): monograph. Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].
15. Leonenko, P.M., Fedosov, V.M., Yukhymenko, P.I. (2017). Formation of general and national architecture of financial science. *Finansy Ukrayiny - Finances of Ukraine*, 6, 87-109. <https://doi.org/10.33763/finukr2017.06.087> [in Ukrainian].
16. Lortikyan, E.L. (2004). History of economics and economic thought of Ukraine. Evolution of the market economy. Kharkov: Konsum [in Russian].
17. Myklashevsky, O.M. (2010). Money. The experience of studying the main provisions of the economic theory of the classical school in connection with the history of the monetary issue / Financial opinion of Ukraine. Bibliography / authors-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko; for sciences ed.. V.M. Fedosova. In 3 vols. Vol. 3. Part 1, (pp. 425-439). Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
18. Nebrat, V.V. (2013). Evolution of the theory of public finance in Ukraine: monograph. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
19. Obikhod, T.V. (2021). The main ideas of the historical school of political economy and their application in Ukraine. *Ekonomichnyy visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrayiny 'Kyivskyy politekhnichnyy instytut' - Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine 'Kyiv Polytechnic Institute'*, 20, 7-18. Retrieved from <https://ev.fmm.kpi.ua/article/view/252581/251597> [in Ukrainian].
20. Patlaevsky, I.I. (2010). Course of financial law / Financial thought of Ukraine. Bibliography; authors-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko; for sciences ed. V.M. Fedosova. In 3 vols. Vol. 3. Part 1, 275-276. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
21. Sobolev, M.N. (1919). Economic theory of cooperation. Aid for cooperative schools and courses. Kharkov: Soyuz [in Russian].
22. Sobolev, M.N. (1917). Agrarny vopros. Kharkov: Khar. o-vo gramotnosti (Tip. Utro) [in Russian].
23. David Riccardo's works. (1882) / trans. with English N. Zyber. St. Petersburg [in Russian].

24. Stepanov, T. (1845). Notes on political economy. Part 1. Kharkov. Universitet. Tip [in Russian].
25. Stepanov, T. (1848). Notes on political economy. Part 2. Kharkov. Universitet. Tip [in Russian].
26. Tarasov, I.T. (2010). The doctrine of joint-stock companies / Financial thought of Ukraine. Bibliography; authors-compilers: S.I. Yuriy, S.V. Lyovochkin, V.M. Fedosov, P.I. Yukhymenko; for sciences ed. V.M. Fedosova. In 3 vols. Vol. 3. Part 1, 137-159. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
27. Tugan-Baranovsky, M.I. (1909). Fundamentals of political economy. St. Petersburg: Slovo [in Russian].
28. Tugan-Baranovsky, M.I. (1894). Industrial crises in modern England, their causes and influence on national life. St. Petersburg [in Russian].
29. Tugan-Baranovsky, M.I. (1900). Industrial crises. Essay from the social history of England. 2nd revision. ed. St. Petersburg [in Russian].
30. Tugan-Baranovsky, M.I. (1914). Periodic industrial crises. History of English crises. The general theory of the Soviet crisis. 3rd revision. ed. St. Petersburg [in Russian].
31. Feshchenko, V.M. (2003). A study of the problems of the formation and development of the market economy in the writings of Ukrainian economists of the second half of the 19th and early 20th centuries. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
32. Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Retrieved from www.univer.kharkov.ua [in Ukrainian].
33. Tsytovyich, N. (1889). Review of the scientist about entrepreneurial profit. Kyiv: Tipogr. Imperator. Un-ta Sv. Vladimira [in Russian].
34. Shletser, H.A. (1805). Basic foundations of the state economy, or Sciences about national wealth: in 2 ch. Part 1. Moscow [in Russian].
35. Shletser, H.A. (1806). Foundations of the state economy, or Sciences of national wealth: in 2 ch. Part 2. Moscow [in Russian].
36. Yukhymenko, P.I., Lyovochkin, S.V., Fedosov, V.M., Yuriy, S.I. (2010). Financial opinion of Ukraine. Monograph; for sciences ed. V.M. Fedosova. In 3 vols. Vol. 1. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
37. Yukhymenko, P.I. (2005). Monetarism: theory and practice: monograph. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
38. Yukhymenko, P.I. (October 20-21, 2017). The Ukrainian school of economics in the context of the formation and development of the national architecture of economic science and politics / Modern

- trends in the transformation of the economy and management: Materials of the international scientific and practical conference, (pp. 11-14). Kyiv: Tavriyskyi natsionalnyi universytet imeni V.I. Vernadskoho [in Ukrainian].
39. Yanzhul, I.I. (1895). Industrial syndicates and business unions for the regulation of production in the United States of North America. St. Petersburg [in Russian].
 40. Yaremko, LA., Vashchyshyn, A.M. (2013). Mykola Ivanovych Zieber. Finances. Budget. Taxes: national and international terminology. In 3 vols. / edited by T.I. Efimenko, A.I. Markovsky. DNNU Acad. Finn. Management. Vol. 1, 215-216 [in Ukrainian].
 41. Barnett Vincent. (2005). History of Russian Economic Thought (Routledge History of Economic Thought) / Barnett Vincent. London: Routledge. Retrieved from <http://ua.bookfi.org/book/1135216>.
 42. Krysovaty, A., Fedosov, V., Yuriy, S., Yukhymenko, P. (2016). Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Vol. 1. Monograph. Berlin.
 43. Krysovaty, A., Fedosov, V., Yuriy, S., Yukhymenko, P. (2016). Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes. Vol. 2. Encyclopedia. Berlin.
 44. Tarasov Ivan Trokhymovych. (2016). Financial Thought of Ukraine: Genesis and Evolution: in two volumes / A. Krysovaty, V. Fedosov, S. Yuriy, P. Yukhymenko. Vol. 2. Encyclopedia, (pp. 322-334). Berlin.

Стаття надійшла до редакції 6 жовтня 2024 р.